

1.4. Християнські чернечі спільноти

УДК 2-523-6:94(477) “15/16”

Микола Яцюк

Святогірський монастир між московською владою та українськими козацькими впливами (XVI–XVII ст.)

Автором проаналізовано історію Святогірського монастиря XVI–XVII ст. під кутом зору взаємовідносин його насельників з московським православ'ям, царським урядом та українськими козаками. Показано важливе значення Святогірської обителі в процесі заселення Слобідської України. Відомо, що в XVI–XVII ст. московська влада використовувала стратегічне розташування монастиря у військових заходах, спрямованих на захист від татарських набігів. Святогірські монахи зберігали тісні зв'язки з Московською державою, отримуючи від неї матеріальну й військову допомогу. У статті також розглядаються численні факти взаємодії святогірських іноків з українськими поселенцями й козаками. Через промосковську орієнтацію цієї чернечої спільноти такі контакти мали характер як мирного, так і конфліктного співіснування. Саме така орієнтація не дозволила цьому монашому осередку стати духовно-релігійним центром українського козацтва Слобожанщини та Запорізької Січі. Зроблено висновки, що така ситуація могла виникнути через історичну специфіку розвитку Слобідської України у трикутнику спроб поширення московської присутності на цих землях, української колонізації Дикого поля та перманентної татарської загрози в XVI–XVII ст.

Ключові слова: православ'я, монастир, монахи, українське козацтво, Слобідська Україна, Святі Гори

Mykola Yatsiuk

Sviatohirsk monastery between the Moscow authorities and the Ukrainian Cossack influences (16th –17th centuries)

The author analyzes the history of Sviatohirsk monastery in 16th –17th centuries from the perspective of the relationship of the monastery with Moscow Orthodoxy, the Moscow government and Ukrainian Cossacks. The importance of Sviatohirsk monastery in the history of the settlement of Sloboda Ukraine is shown. In 16th –17th centuries the Moscow authorities used the strategic location of the monastery in military patrol measures aimed at protecting against Tatar incursions. Sviatohirsk monks kept close ties with the Moscow state receiving material and military assistance from it. The author also shows and analyzes the numerous facts of the cooperation of the Sviatohirsk monks with the Ukrainian settlers and the Cossacks. It is noted that because of the pro-Moscow orientation, these contacts were characterized by both peaceful and conflictual coexistence. The pro-Moscow orientation did not allow Sviatohirsk monastery to become the spiritual and religious center of the Ukrainian Cossacks of Slobozhanshchina and the Zaporizhian Sich. Such a situation could only arise from the historical specificity of the development of Sloboda Ukraine in the triangle of attempts to spread the Moscow presence in these lands, the Ukrainian colonization of the Wild Field and the permanent Tatar threat of 16th –17th centuries.

Keywords: Orthodoxy, monastery, monks, Ukrainian Cossacks, Sloboda Ukraine, Holy Mountains

Святогірський монастир розташований на високому правому березі Сіверського Дінця в місцевості, яка здавна відома під назвою Святі Гори. Він вважається одним із найстаріших православних чернечих осередків в Україні та є визначною пам'яткою історії Слобожанщини. Вибір місця заснування обителі визначався наявністю природної фортеці – крейдяної скелі, недоступної для зовнішніх ворогів, та близькістю єдиної переправи через Дінець – “Великого” або “Посольського” перевозу, що був чи не єдиною статтею доходів монастиря на початку його існування.

Активна колонізація Слобідського краю в XVII–XVIII ст. перетворила Святогірську обитель на великий релігійний центр Лівобережної України. Відтак важливі історичні події слобідсько-українського змісту відбувалися за безпосередньої або ж опосередкованої участі святогірської монашої спільноти.

Історіографія монастирської колонізації Слобідської України незначна. Дослідники вказаного відтинку історії Слобожанщини цього питання ґрунтовно не вивчали. Їхні наукові розвідки містять здебільшого відомості про заснування та економічну складову життєдіяльності слобідських монастирів. Харківський і охтирський архієпископ Філарет (Гумілевський) у своїй праці “Историко-статистическое описание Харьковской губернии” (1850–1857 pp.) наводить численні дані про час виникнення обителі і, серед іншого, описує також минуле святогірського чернечого осередку [1]. Вагомий доробок з історії Слобожанщини та її монастирів, у т. ч. і Святогірського, залишив нам видатний український історик Д. Багалій [2]. Проте всі згадані обителі вчений розглядав лише в ширшому історичному контексті, не присвячуючи їм окремої уваги. Окремо варто зупинитися на напрацюваннях у цій ділянці наших сучасників – працівників-науковців Святогірського державного історико-архітектурного заповідника. Так, В. Дедов опублікував фундаментальні наукові дослідження з історії Святогірської обителі. Його книга “Святые Горы. От забвения к возрождению”, у якій висвітлюється життя Святогірського Успенського монастиря в різні періоди існування, неодноразово перевидавалася [3]. У 2014 р. вийшла узагальнювальна робота цього ж автора “Святые Горы. Иллюстрированная история”, у котрій на підставі багатьох історичних джерел, передовсім архівних матеріалів, та результатів наукових студій описуються всі етапи минулого Святогірської обителі [4]. Н. Шалаєва у статті “Умови життя та побут світогірського чернецтва в XVII ст.” аналізує “особливості улаштування побуту печерного монастиря у Святих Горах і види господарської діяльності” [5].

Загальновідомо, що історія Святогірського монастиря тісно пов’язана з московським православ’ям і московською владою. Царський уряд усіяко підтримував обитель. У XVII ст. царським указом їй була призначена грошова і хлібна платня. Також

1.4. Християнські чернечі спільноти

сюди надсилались ікони, церковне начиння, облачення, книги. З XVII ст. цей чернечий осередок стає духовним центром великого краю, йому надається велике місіонерське значення.

Протягом XVII ст. монастир і запорізьке козацтво мали спільні зв'язки й насичену історію спілкування. Згідно з висновком В. Дедова, “Святі Гори як хронологічно перший православний гуртожитний монастир у придонецьких степах духовно оформляв козацьку вольницю вже на початку XVII ст.” [6, с. 57]. Утім, він так і не став тим духовно-релігійним опертям для українського козацтва, яким у той час були найшанованіші в запорізьких козаків Трахтемирівський, Межигірський (під Києвом), Самарський (поблизу сучасного Новомосковська), Мотронинський (на річці Тясміні під Чигирином) монастирі [7, с. 21]. Трахтемирівська обитель узагалі функціонувала як напівофіційна козацька резиденція. Там відбувалися козацькі ради, зберігався чималий козацький арсенал. На думку І. Ломачинської, “Трахтемирів був своєрідним сполучником політичних інтересів козацтва з релігійно-національною справою” [7, с. 21–22]. Саме він до початку 70-х рр. XVII ст. вважався основним духовним центром запорізького козацтва.

Автор поставив за мету проаналізувати відносини святогірської чернечої громади з московською владою й українським козацтвом, а також визначити причини напруженості взаємин святогірських монахів та козаків.

Уперше про Святі Гори згадується в письмових джерелах 1526 р. У щоденниках австрійського посла Сигізмунда Герберштейна, виданих у Європі після його подорожей до Московії в 1517 і 1526 рр., йшлося про військові сторожі в цій місцевості для спостереження за дорогами та річковими переправами через Сіверський Дінець [8, с. 106]. У московських літописах XVI ст. згадки про “стародавню Святогірську обитель” досить часті. Монастир фігурує також як сторожовий форпост Московської держави, найпівденніший з усіх, розміщений уже за “межею”,

тобто за межами московського православного світу. Степові кочівники постійно нападали на місцеві поселення і брали полонених для работоргівлі. Маючи захист у вигляді високих скель, монахи успішно відбивали набіги ногайських і кримських татар. Аж до XVIII ст. обитель постійно зазнавала різних наскоків і грабувань, і тому спеціальними указами пропонувалося тримати в ній гарнізон озброєних солдатів.

Прикметно, що в 40–50-х рр. XVI ст. неодноразово трапляються й літописні свідчення про перебування сторожової служби у Святих Горах: у Львівському літописі – під 1547 р. [1, с. 108], у Никонівському літописі – під 1555 р. [9, с. 266]. У той період біля Святих Гір не раз з'являлись і українські козаки. Маємо інформацію про вихід на “поле” й Донець дніпровського козацтва, яке Московія намагалася залучити на службу. Наприкінці 50-х рр. XVI ст., розбивши кримців на Айдарі, Д. Вишневецький зі своїми козаками на Сіверському Дінці будував судна, плануючи піти в похід на Азов. Тоді ж отаман донецького козацтва М. Черкашенін переміг татар на Дінці. Він же разом із 50 козаками фігурує як охорона посольства Івана Новосільцева в 1570 р.

На початку 1570-х рр. Московська держава суттєво реорганізувала систему сторожових служб неподалік від Святих Гір. У цій системі найбільш віддаленою була лінія із семи донецьких сторож. Розклад сторож князів Воротинського і Тюфякіна передбачав, що на 5-й Святогірській повинні були стояти по шість людей з Путивля та Рильська [1, с. 109]. Загалом на лівому березі Сіверського Дінця встановлювалися Коломацька, Обишкінська, Балаклійська, Саввінсько-Ізюмська, Святогірська, Бахмутівська й Айдарська сторожі, що мали контролювати Муравську, Ізюмську та Кальміуську дороги. Роз'їзди Святогірської сторожі тягнулися від гирла р. Тор на 40 верст [2, с. 93].

У XVI ст. неподалік Святих Гір розташовувалися важливі шляхи, а також переправи через Дінець на підконтрольну Криму

1.4. Християнські чернечі спільноти

територію. Торський шлях, “Малий перевіз”, “Великий перевіз” перебували під пильним наглядом московських сторожових залог та українських козаків, бо саме ці переправи використовувалися загонами кримських татар і ногайців для подальших нападів на слобожанські землі. У справі постійного стеження за можливими пересуваннями ворога неабияку роль відігравали і святогірські ченці. Отож головне призначення Святогірської сторожі полягало не в обороні чернечого осередку від татарських орд, а в спостереженні за їхніми пересуваннями.

На переконання В. Дєдова, останнім кроком у зміцненні оборонної та станично-сторожової служби в XVI ст. стало будівництво низки фортець по Дінцю й Осколу. За 10 верст від Святих Гір біля впадіння річки Оскіл у Дінець московськими воеводами Богданом Бельським і Семеном Алфьоровим у 1599–1600 рр. була зведена фортеця Цареборисів із населенням близько 3 000 осіб [3, с. 10–11]. Проте вже 1612 р. її захопили і знищили татари. Спроба московського уряду відродити цю твердиню 1625 р. завершилася провалом. І лише після того як поблизу зруйнованого Цареборисова з 1654 р. почали селитись українці, в нього з’явилися перспективи. Завдяки поселенцям, 1656 р. фортецю було відбудовано, і вона проіснувала аж до кінця XVII ст. Як бачимо, поява на цих теренах українських посадників сприяла не тільки поступовій колонізації просторів Дикого поля, а й життєдіяльності Святогірської обителі.

Із XVII ст. документальні звістки про Святогірський монастир стають дедалі частішими. Наприклад, з періоду т. зв. Смутного часу московської історії збереглася чолобитна настоятеля архімандрита Йоїла, який скаржився на труднощі побуту ченців. Він розповідав, що насельники обителі змушені носити воду з Сіверського Дінця в бочках, піднімаючи їх на гору, на висоту до 200 сажнів. Через убогість і надто складні умови життя люди похилого віку тут залишатися довго не могли, а молоді рано

старіли. На той момент святогірська братія налічувала 30 осіб (разом із послушниками).

У першій половині XVII ст. сторожова служба у Святих Горах великою мірою залежала від функціонування Святогірського печерного монастиря. Крейдяна скеля, в якій він був розміщений, стала природною фортецею, що захищала її насельників від татар і розбійників. Архівні матеріали самої обителі, а також дипломатичні акти іноземних послів свідчать, що саме тут проходила т. зв. “посольська дорога”, котрою слідували посланці турецького султана, кримського хана й московського царя. Дорога тягнулася правим берегом Дінця, повз Святогірський монастир. У Царьборисові прибулі відбували карантин, переписували посольські папери, відпочивали, а тоді рушали далі. Повертаючись назад, вони, переправившись через Дінець біля Святих Гір, прямували до Тору, де змінювалася посольська варта.

В. Дедов вказує на зміни в системі забезпечення Святих Гір вартовими: “...якщо у XVI столітті у Святогірській сторожі стояли путивльські й рильський охоронці, а також рязанські станичники, то в 40-х рр. XVII століття наказано було посилати охоронців з навколишніх міст – новозбудованого Чугуєва та Валуйків, причому з Чугуєва пливли по річці на байдарках з усіма припасами” [3, с. 12].

Таким чином, прикордонне розташування Святогірської обителі, її сусідство з небезпечними сакмами та переправами, а також вигідна локалізація в горах робили існування монастиря стратегічно важливим у справі захисту від руйнівних набігів кримських татар і ногайців у XVI–XVII ст. Це, звісно, не могло не позначитися на всіх сферах життєдіяльності його насельників, головною ознакою котрої було тоді проживання у крейдяних печерах.

Уже на початку XVII ст. в окремих печерах Святогірського бескиду жевріло чернече життя. В. Дедов стверджує, що вони творили цілу систему з розгалуженою мережею локальних

1.4. Християнські чернечі спільноти

пунктів по всьому бескиду [3, с. 27]. Наприкінці XVII ст. це був уже п'ятиярусний комплекс печерних приміщень, розташованих одне над одним на висоту 50 м. У 1679 р. святогірські старці ще жили у крейдяних печерах, хоча на той час під горою, на березі Дінця, вже було споруджено невеликий дерев'яний монастир, що складався з церкви на честь апостолів Петра і Павла та декількох келій [4, с. 107].

Як пише Н. Шалаєва, “вибір крейдяного бескиду був зумовлений низкою особливостей цього природного утворення: розмірами (висота бескиду в XVII ст. сягала 160 м від рівня моря та 63 м від його власної основи, а ширина по лінії схід – захід становила 60 м), формою (високі прямовисні стіни), а також тим фактом, що скеля була неприступна з усіх боків” [5, с. 112].

Немає сумнівів, що цей багаторівневий печерний комплекс у горах із мережею різноманітних споруд культового й побутового призначення створювався ченцями впродовж тривалого часу. Печерний період історії монастиря тривав щонайменше 60 років, протягом яких той збільшувався, коли вирубувались у крейдяній горі нові храми, келії, шляхи сполучень. Очевидно, що найбільший розмах будівництва в крейдяній скелі та розбудови окремих зон у печерному комплексі припадає на 30–60-ті рр. XVII ст. Мабуть, саме через це архієпископ Філарет (Гумілевський) і називав усіх настоятелів Святогірської пустині “будівельниками” [1, с. 111, 115–117].

Можна зробити припущення, що активні фази розвитку печерного Святогірського Святоуспенського монастиря обумовлювались і спустошливими набігами на обитель кримських татар. Такі грабіжницькі наскоки часто відбувалися, зокрема, в 1627–1631 рр. Саме тоді й було захоплено в полон настоятеля о. Симеона та деяких ченців. У 1643 р. чернеча спільнота пережила напад татарської орди чисельністю у 2 500 вояків.

З огляду на досить небезпечні умови життя, святогірські іноки не лише тримали в монастирі московську варту, а й самі

озброювалися, запасуючись порохом і свинцем. У 1672 р. із Белгорода чугуївському воєводі наказано виділити порох і свинецьві набої ігуменові Корнелію та братії обителі [1, с. 115]. У 1679 р. святогірський архімандрит Йоїль знову просив царя видати порох і свинець, причому не тільки для оборони обителі, але й для відсічі нападів навіть за межами Святих Гір.

Зауважимо, що наприкінці 70-х – на початку 80-х рр. XVII ст. будівельні роботи зосереджуються вже на монастирському “подолі”, під скелею на березі Дінця. Це мало свої причини: необхідність розширення монастиря, а також спорудження навколо нього таких фортець, як Маяки (1663 р.), Тор (1676 р.), формування Харківського, Ізюмського полків слобідсько-українського козацтва. “...все це, – висновує В. Дедов, – сприяло зміцненню південних кордонів і збільшенню пастви, яка отримувала духовну розраду в Святогірському монастирі” [4, с. 138]. Адже в першій половині XVII ст. до цієї обителі, незважаючи на велику небезпеку, сходився на прощу різний люд: купці, уходники, козаки, посланці, навіть розбійники й утікачі з татарської неволі. Колишні полоняники, знайшовши тут притулок і відпочинок, розповідали старцям та охоронцям про найважливіші події в тих місцевостях, звідки вони утекли, зосібна про ворожі наміри щодо набігів.

Вибір місця для наземної частини обителі був не випадковим. Він детермінувався міркуваннями безпеки. Ченці воліли бути якомога ближче до природного укриття у вигляді печерного входу до крейдяної гори. Навіть руйнація верхівки крейдяного бескиду і часткова втрата деяких споруд не змусила монахів покинути гору. Що ж до зведеного першого наземного монастирського комплексу, то він проіснував недовго. За висновками Е. С. Кравченко та Н. Шалаєвої, він згорів у пожежі, спричиненій татарським нашествям кінця XVII ст. [5, с. 115].

Через постійну потребу захисту від ворогів Святогірська пустинь перебувала в повній залежності від московської світської

1.4. Християнські чернечі спільноти

влади. Аналіз історичних джерел показує, що за матеріальною та військовою допомогою ченці зверталися не до українського козацтва, а до царського уряду або до його представників на території Слобідської України. Святогірських монахів не просто не обтяжувала подібна цілковита залежність – вона їх влаштовувала, оскільки була вигідною для них. З іншого боку, втручання світських чинників у монастирські справи водночас утривало перманентну загрозу для життя іноків. Татари добре знали, що Святогірська обитель – це не тільки місце здійснення чернечих подвигів, а й надзвичайно важливий спостережний пункт, фактично шпигунський осередок Московської держави в XVI–XVII ст. на цих теренах. Це провокувало чергові напади татар і ногайців на монастир як на військово-релігійний форпост Московії.

Такі політичні пріоритети місцевої братії у виборі військових захисників і світських покровителів істотно звужували поле можливих компромісів з українським козацтвом, що мало дуже напружені, навіть ворожі відносини з московськими воєводами у Слобідській Україні.

У XVII ст. святогірське чернецтво поступово відходить від виробленого ним своєрідного слобідсько-пустельного способу життя, якому була притаманна значна свобода й автономність і щодо світської, і щодо церковної влади. У цей період спостерігається поява й закріплення в монашому повсякденні загальномосковських традицій церковно-монастирського життя. Святогірська обитель втрачає свою самостійність і починає дедалі більше залежати від московських царів, а згодом і від церковної ієрархії в особі московського патріарха й белгородського єпископату. Цікаво, що Синодик Святогірського монастиря за 1710 р. містить відомості про настоятелів обители, котрі згадувались у різні роки в окремих царських грамотах. Цей факт виявляє достатню обізнаність царського уряду в монастирських справах [10, с. 82].

Отже, загальний вектор розвитку чернечого життя можна охарактеризувати як його поступове наближення до московського типу з необмеженим впливом на нього царської прихильності.

Зі свого боку, московська влада докладала всіх зусиль для військово-політичного й монастирського закріплення своєї присутності на Слобожанщині. У березні 1644 р. у грамоті чугуївському воєводі цар наказував відрядити до Святогірської обителі трьох осіб на допомогу белгородським служилим людям. Відтепер чугуївці мали там перебувати постійно. Привертає увагу те, що в цьому указі особливо наголошувалося на ворожому ставленні як до татар, так і до “черкасів”, себто українських козаків [1, с. 114]. 1645 року черговою грамотою московський правитель розпорядився відправити до Святих Гір по шість осіб з Оскола та Яблунева, на зміну белгородцям і чугуївцям [1, с. 115]. Крім того, цар велів усіляко оберігати святогірських ченців. Така заувага, на нашу думку, пояснюється не стільки турботою про особисту долю самих монахів, скільки безпосередньою зацікавленістю московської влади у збереженні найпівденнішого стаціонарного спостережного пункту Московії, користь від якого була очевидною. Так, наприклад, 1643 р. валуйківський воєвода доповідав у Белгород про те, що отримав інформацію від одного зі станичних отаманів, котрий, перебуваючи 27 квітня у Святих Горах, спілкувався з донським козаком на ім'я Івашка Голощанов. Цей козак приїхав у Святі Гори з литовським ясиром і бачив, як через річку Дінець нижче Айдару переправилися татари та рушили далі на Москву [11, с. 48]. Ще в одному повідомленні, тепер уже яблунівського воєводи до Москви, мовилося про те, що кримські мурзи привели із собою 40 тисяч війська, збираються переправитися через Дінець у районі “Посольського перевозу” і йти Ізюмською сакмою на Московію [11, с. 56]. Джерела доводять, що й самі святогірські монахи регулярно передавали московським воєводам усе, що знали про татарські плани. Для прикладу, в 1654 р. станичний

1.4. Християнські чернечі спільноти

отаман Наум Богословський, прибувши до Валуйків, переказав свою розмову з ігуменом Феофаном: той довідався від донських козаків, які приходили на прощу до монастиря, що вони відправили до Москви на Великодньому тижні донесення про замисел татар вчинити напад [1, с. 117].

Деякі московські грамоти містили пряму вказівку святогірським старцям спеціально розпитувати у прибулих до обителі полонених і втікачів із турецько-татарської неволі про ворожі наміри. Так, фактично, ченцям було поставлено завдання збирати необхідну військово-політичну інформацію про Туреччину, Крим та українських козаків. В. Дедов уточнює: “І справді, у листуванні воєвод порубіжних міст незмінно знаходимо важливі свідчення, які надходили із Святогірського монастиря протягом усього XVII століття” [3, с. 14–15].

Як уже зазначалося, царський уряд розглядав Святогірську обитель як особливий військовий форпост, що потребує відповідної підтримки. Тому до монастиря постійно постачали порох, набої, провізію. Листування святогірських ігуменів з московською владою засвідчує наявність налагодженої системи такого військового забезпечення. Відомі грамоти царя, в яких наказано доправляти чернечій громаді порох і свинець у відповідь на її численні клопотання про захист [4, с. 100].

Показово, однак, що така допомога монахам надавалася тільки після їхніх наполегливих прохань. Попри те, що протягом XVII ст. обитель не вважалася захищеною від нападів татар, царський уряд не намагався хоча б якось її убезпечити. На початку 1627 р. татари повністю знищили монастир, а вцілілі ченці змушені були переїхати до Валуйків, під опіку тамтешнього воєводи. У лютому 1627 р. цар розпорядився, аби валуйківський воєвода вжив необхідних заходів щодо захисту монахів. Чернечий осередок було відновлено. Та вже в 1627–1628 рр. він знову зазнав низки нападів кримських татар [4, с. 91].

З упевненістю важко відповісти на питання, чому московська влада, розуміючи значення для неї Святогірського монастиря, впродовж десятиліть не захищала його від розорень, обмежуючи свою військову підтримку братії порохом і свинцем. Можливо, це була байдужість до долі ченців, а можливо, елементарна неспроможність Московії протистояти таким потужним ворогам, як Туреччина та Кримське ханство. Ситуація докорінно змінилася лише наприкінці XVII ст., коли слобідсько-український Ізюмський полк узяв обитель під свою опіку. Саме його козацька старшина надала ченцям гармати.

Протягом XVII ст. формувалась і економічна залежність Святогірського монастиря від царської влади. За свідченнями його насельників, ще до будівництва московських фортець, таких як Маяки, Тор, обитель володіла землями вздовж обох берегів Дінця – від гирла Осколу вниз по Дінцю до впадіння річок Чорний Жеребець і Бахмутка. Відстань, на яку простягалися монастирські володіння на початку XVII ст., становила не менше 50 верств. Цікаво, що в документах того часу фіксуються непоодинокі згадки про земельні конфлікти між чернечою спільнотою та новозбудованими поселеннями-фортецями, підлеглими Московії. Так, 1666 р. цар видав указ про розмежування володінь обителі Маяками і Тором, унаслідок чого монаші угіддя значно зменшилися [12, с. 16]. По суті, ці конфліктні ситуації провокувалися світською владою, яка зазіхала на власність монастиря.

Ще одним виявом економічної залежності Святогірської пустині від московського уряду були т. зв. чолобитні святогірських іноків до царя про збільшення їхніх маєтностей. Наприкінці 20-х рр. XVII ст. монахи на чолі з ігуменом Симеоном спробували додати до своїх володінь Ізюмський, Березький і Савинський юрти, проте безуспішно [4, с. 100]. Це, серед іншого, означає, що святогірські ченці не мали змоги без дозволу Москви користуватися іншими земельними наділами, яких довкола Святих Гір

1.4. Християнські чернечі спільноти

було вдосталь. Така політика Московії перешкоджала колонізації земель Дикого поля, штучно стримувала їх освоєння, заважала економічному зміцненню монастиря, унеможливлювала здобуття ним економічної свободи від світської влади.

Нагадаємо, що в XVII ст. між укріпленими містами-фортецями в цій частині Слобожанщини були великі й майже незаселені території, котрі віддавалися нечисленним мешканцям краю як “уходи” та “юрти” для розвитку промислів. Найбільше цих нових поселень з’являлося саме у басейні Сіверського Дінця.

Українські козаки часто бували у Святих Горах. Однак їхні відносини з обителлю в XVI–XVII ст. були настільки напруженими, що інколи навіть доходило до відкритого протистояння. Головна причина такої конфліктності крилася в політиці Московії щодо українського козацтва. Царський уряд вважав його ворожою силою. Своєю чергою, запорізькі й правобережні козаки розглядали Московію крізь призму власних інтересів, ставлячи її в окремих випадках на один щабель із такими тогочасними ворогами, як Туреччина та Крим.

За твердженням Д. Багалія, в той період на Слобожанщині панувало двовладдя, “а з його виходили постійні суперечки. Такі суперечки ми бачимо усюди, де були воєводи” [14, с. 80]. І далі: “Слобідська Україна заселялася на дикому степу, котрий московський уряд, помиляючись, лічив великоросійським, бо він, як ми знаємо, був древнеруським українським” [14, с. 83]. Українське козацтво вважало ці землі своїми, а тому його присутність на них, діяльність військового, політичного, економічного, культурного характеру була природною й об’єктивно зумовленою. А отже, згідно з Д. Багалієм, основну провину за протистояння між московитами й українцями на слобідсько-українських землях потрібно покладати на московську владу.

Поблизу Святих Гір між козаками та московськими воєводами щоразу спалахували збройні сутички. У 1622 р. до Москви надійшла доповідь від Яшки Черкашеніна про вбивство белго-

родцем Мадєєвим двох черкасів. Це вбивство мало, вочевидь, доволі великий резонанс, бо з того приводу цар навіть видав указ [13, с. 174].

Царський уряд жорстоко карав усіх своїх підлеглих, запідозрених у співпраці з українськими козаками. Так, у 1620 р. було ув'язнено Матвія Сидорова, який неодноразово навідувався до Святих Гір. Його звинувачено в тому, що зрадив царя, перейшов на бік українських козаків і брав разом із ними участь у військових походах на Правобережній Україні проти Москви [13, с. 177].

Політика московського царизму втягувала монастир у край небезпечні події значно ширшого закрою. У 1653 р., напередодні стратегічного вибору Б. Хмельницького на користь Московії, зі Святогірської обителі надходили таємні відомості про плани української влади. Тоді яблунівський воєвода написав до Москви, що з обителі надійшла інформація про перемовини кримського хана й українського гетьмана. Хан пропонував Б. Хмельницькому перейти під його протекцію. Ці дані здобув валуйківський отаман Наум Кубасєв, маючи, ймовірно, інформаторів у козацькому середовищі з Теплинського юрту, що розташовувався неподалік Святих Гір. Далі Московія уважно стежила за болісним військово-політичним вибором української козацької держави [13, с. 328].

Монастир, що перебував в орбіті царського уряду, змушений був із застереженням ставитися до українського козацтва. Відомі непоодинокі випадки, коли, виконуючи завдання Москви, святогірські ченці шпигували за козаками так само, як і за татарами. Наприклад, у 1644 р. українці в черговій сутичці добряче побили валуйківського отамана і його станичників. У той самий час валуйківський воєвода отримав з обителі звістку від монаха Йова про те, що в червні туди приїхали прочани і розповіли, що біля Святих Гір переховується чимало “злодійських черкасів” [11, с. 57–58]. Тоді ж московський правитель звелів святогірській

1.4. Християнські чернечі спільноти

братії не пускати українських козаків до монастиря, навіть на прощу [1, с. 114].

Через чотири роки цар у грамоті вимагав від валуйківського воєводи Голенищева-Кутузова відряджати до обителі станичників на вивідини від монахів про козаків, їхню чисельність, місця переховування [3, с. 13].

З історичних джерел дізнаємося, що на початку 40-х рр. XVII ст. відомості про українське козацтво поблизу Святих Гір стають постійною складовою донесень у Москву. Перебування запорізьких і правобережних козаків у цій місцевості можна пояснити стеженням за “Великим перевозом”, який розміщувався неподалік монастиря. “Великим перевозом” постійно користувались іноземні послы, мандруючи з Московії до Криму і назад. Вони перевозили цінні документи, якими цікавилися як на Січі, так і в українській козацькій державі та Речі Посполитій. У реляції вольновського воєводи Никифора Леонтьєва від 1 жовтня 1645 р. читаємо, що миргородський отаман Грицько Торський разом із загоном українських козаків у 500 шабель за наказом поляків влаштував засідку на московських і татарських посланців. Про це йому повідомив шпигун Остафейка Федоров. Пізніше той же Федоров сповістив московського воєводу, що з Миргорода до Святих Гір підійшов козацький ватажок Абакумка, маючи загін із 60 козаків. Вони стережуть московитів, які приходили на рибні промисли до Сіверського Дінця [11, с. 56–57].

Достеменно невідомо про політичні уподобання святогірських ченців. Висловимо припущення, що вони були заручниками тієї складної й небезпечної для них ситуації проживання у Святих Горах і, потерпаючи від сторонніх світських впливів, продовжували творити свій молитовний подвиг. Незважаючи на військово-політичні перешкоди, діалог між українськими козаками та монастирем не припинявся. Той же український козак Грицько Торський не раз бував в обителі, добре знав монастирську братію.

Як правило, свій гнів козаки спрямовували проти представників світської влади. У цьому протистоянні українських, московських, кримсько-турецьких інтересів на слобожанських землях досить часто страждали святогірські монахи.

Таким чином, Святогірський монастир протягом XVI–XVII ст. був важливим духовно-релігійним і військово-спостережним пунктом. Маючи стратегічне розташування, ця православна обитель зазнавала впливів і тиску з боку як московського уряду, так і українського козацтва. Така ситуація була об'єктивно обумовлена загальним військово-політичним кліматом у тогочасній Слобідській Україні. Московія прагнула розширити свої територіальні й релігійні межі, зокрема й за рахунок українських козацьких земель. Козацтво як державотворчий чинник українського народу неминуче вступало у протистояння з такими імперськими намірами. До московського приєднувався не менш небезпечний кримсько-турецький фактор. Саме за таких умов, як підкреслює Д. Багалій, “Слобідсько-Українські монастирі відігравали помітну роль у справі заселення і навіть оборони краю” [2, с. 508]. Почесне місце в цій справі належало Святогірській Святоуспенській пустині.

1. Филарет (Гумилевский). Историко-статистическое описание Харьковской епархии. Отделение I. Краткий обзор епархии и монастыри. Москва: Типография В. Готье, 1852. 236 с.

2. Багалей Д. И. Очерки истории колонизации степной окраины Московского государства. Москва: Имп. изд-во истории и древностей рос. при Моск. ун-те, 1887. 614 с.

3. Дедов В. Н. Святыя Горы. От забвения к возрождению. Изд. 4-е, перераб. и дополн. Донецк: ООО “РА “Ваш імідж”, 2012. 220 с.

4. Дедов В. Н. Святыя горы. Иллюстрированная история. Донецк: “Донбас” ТОВ “РА “Ваш імідж”, 2014. 464 с.

5. Шалаєва Н. Г. Умови життя та побут святогірського чернецтва в XVII ст. // Святогірський альманах: зб. наук. пр. Донецьк: Журнал “Донбас”, ООО “РА Ваш імідж”, 2008. 148 с.

6. Дедов В. М. Запорозькі козаки в Святых Горах (за історичними джерелами і народними переказами XVIII–XIX ст.) // Святогірський

1.4. Християнські чернечі спільноти

альманах: зб. наук. пр. Донецьк: Журнал "Донбас", ООО "РА Ваш імідж", 2010. 196 с.

7. Ломачинська І. Православне чернецтво і козацтво в XVII–XVIII ст. // Людина і світ. 1999. Трав. С. 20–24.

8. Герберштейн С. Записки о московитских делах. Санкт-Петербург: Издание А. С. Суворина, 1908. 383 с.

9. Полное собрание русских летописей. Санкт-Петербург: Типография И. Н. Скороходова, 1901. 266 с.

10. Фомин П. Церковные древности Харьковского края. Харьков: Харьковский частный музей городской усадьбы, 2011. 238 с.

11. Филарет (Гумилевский Д. Г.). Историко-статистическое описание Харьковской епархии. Отделение IV. Харьков: Университетская типография, 1857. 462 с.

12. Челобитная 1679 г. настоятеля Святогорской обители архимандрита Иоилія Озерянского // Святыє Горы в исторических описаниях прошлых веков. Свято-Успенская Святогорская Лавра, 2005. 128 с.

13. Акты Московского государства. Санкт-Петербург: Тип. Императорской академии наук, 1890. Т. II. Разрядный приказ. Московский стол. 1635–1659 гг. 802 с.

14. Багалій Д. І. Історія Слобідської України. Харків: Дельта, 1993. 256 с.